

ΣΠΗΛΑΙΟ ΠΑΝΟΣ ΜΑΡΑΘΩΝΑ

ΕΝΑΣ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΣ ΤΟΠΟΣ ΜΝΗΜΗΣ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Αλεξάνδρα Μαρή

Αρχαιολόγος (MA, PhD), Εφορεία

Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

01

Άποψη τμήματος
της Αίθουσας 5 κατά
την ανασκαφή του 1958,
από ΝΑ. Αρχείο της Εν
Αθήναις Αρχαιολογικής
Εταιρείας.

02

Άποψη τμήματος των Αιθουσών 3 και 4, από Β/ΒΔ. Αρχείο ανασκαφής Μαραθώνα, ΕΠΣ.
Φωτ.: Κ. Ξενικάκης.

03

Άποψη του διαδρόμου της δυτικής εισόδου του σπηλαίου κατά την ανασκαφή του 1958. Αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

04

Άποψη τμήματος της Αίθουσας 5 από Β/ΒΔ. Αρχείο ανασκαφής Μαραθώνα, ΕΠΣ.
Φωτ.: Κ. Ξενικάκης.

02

03

04

*Στον Τάσο Νεράντζη, τον Δημήτρη Κοτσιρά
και τον Μιργιάν Αγιάζι, δεμέλιους λίδους
της ανασκαφικής διερεύνησης του σπηλαίου
από το 2014 έως το 2018.*

Η ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΟΙΝΟΗΣ, ΧΑΜΗΛΟΣ ΚΑΙ ΑΚΑΝΟΝΙ-
στα τριγωνικός ως προς την κάτοψη λόφος, απλώνεται 2,5
χλμ. δυτικά του σημερινού Μαραθώνα και νοτιώς του Χάρα-
δρου ή Οινόη ποταμού που διατρέχει τον λόφο στο βορειοδυ-
τικό τμήμα του¹. Οι ντόπιοι αποκαλούν την ακρόπολη λόφο
του Πανός ή Ταμπούρι Γκούρα. Το πρώτο όνομα οφείλεται
στον αρχαίο περιηγητή Πausανία ο οποίος στα *Αττικά*, σε
σημείο όπου περιγράφει την περιοχή του Μαραθώνα, διευ-
κρινίζει: «Λίγο πιο πέρα από την πεδιάδα είναι το βουνό του
Πανός και μια σπηλιά αξιοθέατη...»². Το δεύτερο όνομα, το
οποίο συναντάμε και στον χάρτη XIX του *Karten von Attika*
που εκδόθηκε το 1887 οι Curtius και Kaupert, οφείλεται στα
κατάλοιπα τοίχων που διατηρούνται σε αρκετό ύψος στην
κορυφή του³ και ίσως χρονολογούνται στην Ελληνική Επα-
νάσταση⁴. Αμέσως κάτω από την κορυφή, στη Β/ΒΑ κλιτύ,
σχηματίζεται το μεγάλο σκοτεινό σπήλαιο του Πανός, με δύο
δυσδιάκριτες εισόδους, αρκετές αίθουσες και χώρους, πλού-
σιο σταλαγμιτικό και σταλακτιτικό διάκοσμο (εικ. 2, 4) και μι-
κρές λεκάνες διαμορφωμένες στο μητρικό πέτρωμα, μερικές
εκ των οποίων εξακολουθούν να είναι γεμάτες με νερό. Την
ύπαρξη σπηλαίου αφιερωμένου στον Πάνα γνώριζαν και οι
περιηγητές του 19ου αιώνα Hobhouse⁵, Dodwell⁶, Chandler⁷
και Leake⁸, οι οποίοι είχαν μάταια επιχειρήσει να το εντοπί-
σουν. Παρόμοιες προσπάθειες είχαν καταβάλει και μεταγεν-
έστεροι ερευνητές του 20ού αιώνα. Όλοι τους εισέρχονταν
(από λάθος και καθ' υπόδειξη κατοίκων της περιοχής) σε
άλλο, κοντινό σπήλαιο, παρόμοιας μορφολογίας αλλά πολύ
μικρότερο σε μέγεθος και διαστάσεις και καθόλου εντυπω-
σιακό ως προς τον διάκοσμό του⁹. Τεράστια απογοήτευση
δηλώνεται απερίφραστα στα απομνημονεύματα κάποιων εξ
αυτών¹⁰ αφού το μικρό σπήλαιο δεν ανταποκρίνεται σε καμία
περίπτωση στην αρχαία περιγραφή.

Η ΠΑΛΑΙΑ ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Το Σπήλαιο Πανός υπέδειξε τελικά, τον Φεβρουάριο του 1958,
ο παλαιός αρχαιοκάπλος Μιλτιάδης Γκίκας στον Καραβασί-
λη, εργατοτεχνίτη τού αρχαιολόγου της εν Αθήναις Αρχαιολο-

05

Επιγραφή των ρωμαϊκών χρόνων στο τοίχωμα της Αίθουσας 5. Αρχείο ανασκαφής Μαραθώνα, ΕΠΣ.

06

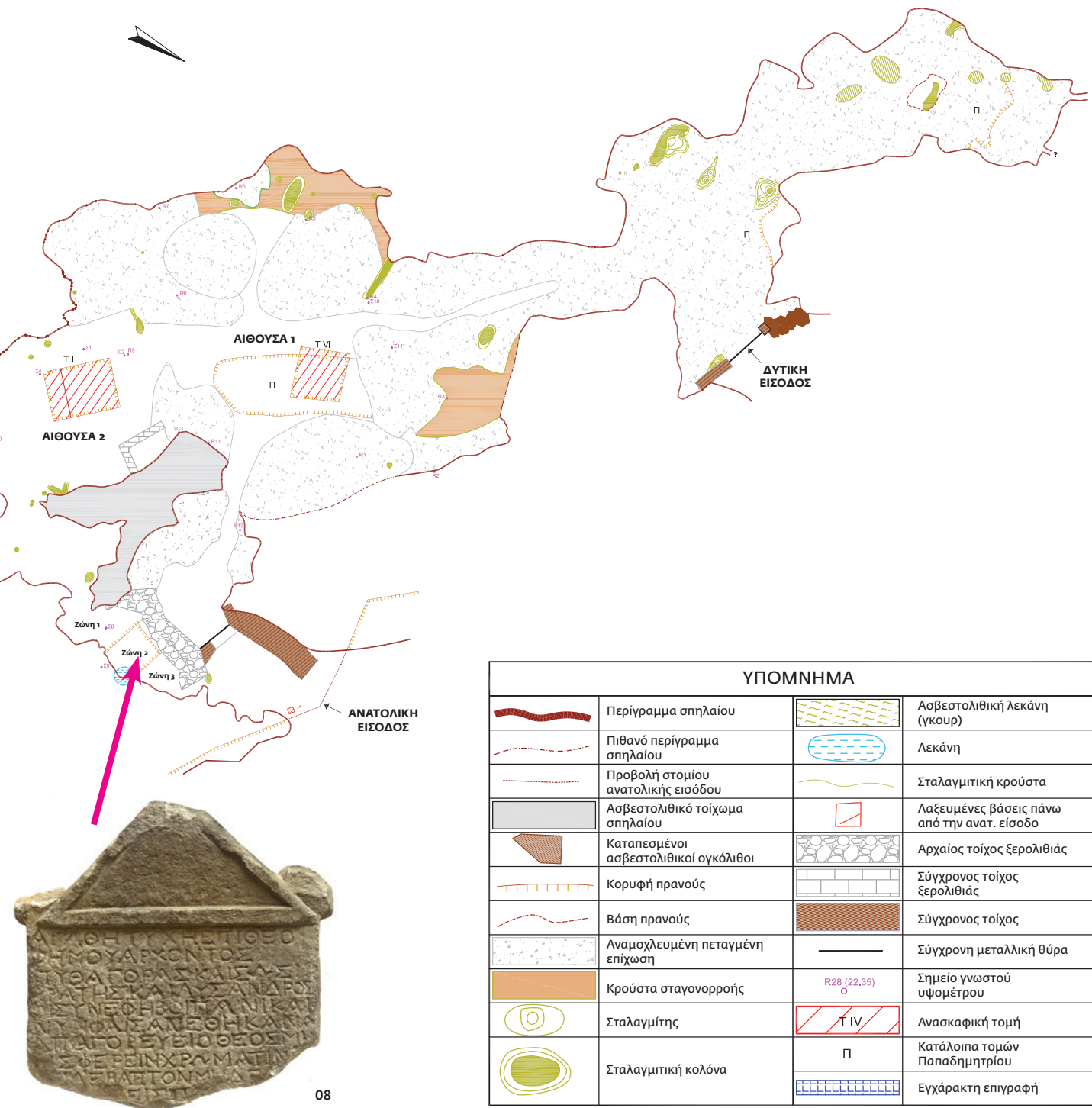
Κάτοψη του Σπηλαίου Πανός. Αρχείο ανασκαφής Μαραθώνα, ΕΠΣ. Αποτύπωση: Θ. Χατζηθεοδώρου.

07α-γ

Κόγχη της Αίθουσας 5, με πήλινο ακέφαλο καθιστό γυναικείο ειδώλιο του 5ου αι. π.Χ. Αρχείο ανασκαφής Μαραθώνα, ΕΠΣ.

08

Μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη του 61/60 π.Χ.: Ἀγαθὴ τύχη· ἐπὶ Θεο / φήμου ἄρχοντος· / Πυθαγόρας καὶ Σωσι / κράτης καὶ Λύσανδρος / οἱ συνέφηβοι Πανὶ καὶ / Νύμφαις ἀνέθηκαν. <α>/ ἀπαγορεύει ὁ θεὸς μὴ / [ε] ἰσφέρνην χρωμάτων[ο]ν / [μ]ηδὲ βαπτὸν μὴδὲ --. (Φωτ.: Σταϊνχάουερ 2009, σ. 160).

08

09

10

11

γικής Εταιρείας Ιωάννη Παπαδημητρίου. Ο Παπαδημητρίου, που το αναζητούσε επίμονα¹¹, προχώρησε αμέσως μετά τον εντοπισμό του σε ανασκαφή μικρής κλίμακας, ανοίγοντας τομή 2,5x3 μ. στην πρώτη μεγάλη αίθουσα που σχηματίζεται πίσω από τις δύο εισόδους του σπηλαίου (Αίθουσα 1). Μικρότερη τομή ορίστηκε «εις την πέμπτην προς το βάθος αίθουσας» (εικ. 1, 4), ενώ άλλες διανοίχθηκαν «εις την τετάρτην και πρώτην εκ Δυσμών κατά την εκεί είσοδον» (εικ. 3) όπως αναφέρεται¹². Τα ευρήματα που αποκάλυψε ο πρώτος ανασκαφέας¹³ χρονολόγησαν την κατά διαστήματα χρήση του μνημείου από τη Νεολιθική εποχή¹⁴ έως τα υστερορωμαϊκά χρόνια (6ος αι. μ.Χ.). Επιπλέον, κεραμική, λυχνάρια, ειδώλια, κοσμήματα και άλλα αντικείμενα των ιστορικών χρόνων απέδειξαν ότι το σπήλαιο είχε αφιερωθεί (τουλάχιστον από τα τέλη του 7ου αι. π.Χ.)¹⁵ στη λατρεία των Νυμφών, προστάτιδων του γάμου και της ανατροφής των παιδιών. Σε αυτήν προστέθηκε τον 5ο αιώνα π.Χ. η λατρεία του Πανός, προκειμένου οι Αθηναίοι να τιμήσουν τον θεό για τη σημαντική βοήθεια που πρόσφερε, σύμφωνα με την παράδοση, στη μάχη του Μαραθώνα το 490 π.Χ.¹⁶ Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει σε τμήμα μαρμαρίνης ενεπίγραφης στήλης αφιερωμένης στον Πάνα και τις Νύμφες, στην οποία αναφέρεται απαγόρευση προσφοράς βαμμένου ή χρωματιστού ιματισμού στον θεό¹⁷ (εικ. 8). Είναι πιθανό ότι είχε στηθεί έξω και επάνω από την ανατολική είσοδο του σπηλαίου, όπου διακρίνονται σήμερα δύο βάσεις λαξευμένες στον φυσικό ασβεστολιθικό βράχο¹⁸. Η ανεύρεση της στήλης θα μπορούσε να υποδηλώνει ότι το συγκεκριμένο σπήλαιο είχε αυξημένη φήμη και κύρος σε σχέση με άλλα υπαίθρια αττικά ιερά της εποχής ή, απλώς, ότι οι τρεις έφηβοι φίλοι που την αφιέρωσαν ήταν κάτοικοι της περιοχής και, αν μη τι άλλο, γνώριζαν πολύ καλά την ύπαρξη του σπηλαίου¹⁹. Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι η επιγραφή της παρείχε την απαραίτητη μαρτυρία βάσει της οποίας ο Παπαδημητρίου ταύτισε το σπήλαιο με αυτό του Μαραθώνα που περιγράφει ο Πανσανίας.

Η ΠΡΟΣΦΑΤΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Σχεδόν έξι δεκαετίες αργότερα, η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας αποφάσισε να διενεργήσει σωστική ανασκαφική διερεύνηση στις επιχώσεις του σπηλαίου προκειμένου να τις προστατεύσει από τις διαρκείς επεμβάσεις αρχαιοκαπήλων οι οποίοι, ιδίως μετά τη διερεύνηση του 1958, είχαν προκαλέσει εκτεταμένες βλάβες σκάβοντας ορύγματα

ποικίλων σχημάτων και μεγεθών και συσσωρεύοντας χώμα σε διάφορα σημεία του σπηλαίου.

Αυτή η δεύτερη ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε μεταξύ των ετών 2014 και 2018 (εικ. 6)²⁰. Οι τομές που ανοίχθηκαν (διαστάσεων 2x2 μ. στην πλειονότητά τους) έδειξαν ότι στην περίπτωση των Αιθουσών 1 και 2, το ανώτερο τμήμα των παχιών επιχώσεων είχε ανακατευτεί έντονα από λαθρονασκαφείς. Στις υπόλοιπες αίθουσες, οι πολύ λεπτότερες επιχώσεις ήταν επίσης έντονα διαταραγμένες κατά τόπους, από τη δράση νερού, μικρών ζώων ή ανθρώπων. Παρ' όλα αυτά, τα ευρήματα επιβεβαίωσαν ότι το εντυπωσιακό σπήλαιο είχε μετατραπεί στη διάρκεια των ιστορικών χρόνων σε λατρευτικό ιερό, αφιερωμένο όχι μόνο στις Νύμφες και τον Πάνα, αλλά επίσης στην Κυβέλη, την Άρτεμη και τον Ερμή (εικ. 7α-γ, 9, 10)²¹. Έφηβες κοπέλες, νυμφευμένες γυναίκες που επιθυμούσαν να τεκνοποιήσουν ή που είχαν ήδη αποκτήσει παιδιά, βοσκοί, κυνηγοί, τεχνίτες, μελισσοκόμοι, ψαράδες, αγρότες, αλλά και κάποια άτομα υψηλής οικονομικής και κοινωνικής θέσης αποτελούσαν τους προσκυνητές που προσέφευγαν στις λατρευόμενες θεότητες του ιερού σπηλαίου για να τις παρακαλέσουν να προστατεύσουν τους ίδιους αλλά και την οικογένεια που είχαν ή που επρόκειτο να δημιουργήσουν και, κυρίως, να χαρίσουν καλή υγεία στα παιδιά τους, τα γεννήματα και τα κοπάδια τους²².

Πρέπει να αναφερθεί ότι στα τοιχώματα των Αιθουσών 4 και 5 εντοπίστηκαν επίσης αρκετές εγχάρακτες επιγραφές, από τις οποίες η παλαιότερη δείχνει να χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους²³, ενώ η νεότερη μοιάζει να είναι ρωμαϊκή (εικ. 5)²⁴. Ενδέχεται, μάλιστα, κάποιες να χαράχθηκαν πριν από την έναρξη της λατρείας των Νυμφών στο σπήλαιο.

Πέραν όμως αυτών, η νέα διερεύνηση έφερε στο φως, από την πρώτη ανασκαφική χρονιά, εκτός από τα πήλινα, λίθινα, οστέινα, οστρέινα, γυάλινα και μεταλλικά ευρήματα διαφόρων περιόδων²⁵, πολλά οστά. Σύντομα διαπιστώθηκε ότι άφθονα διάσπαρτα ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα της Νεολιθικής εποχής υπήρχαν σε όλους ανεξαίρετως τους χώρους αποδεικνύοντας την επανειλημμένη και κατά διαστήματα χρήση του σπηλαίου για την πραγματοποίηση δευτερογενών ταφών. Η πρώτη μελέτη δείχνει ότι αρχικά τα σώματα των νεολιθικών νεκρών θάβονταν (στις περισσότερες, ενδεχομένως, περιπτώσεις) κάπου εκτός σπηλαίου. Όταν θα είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία της σήψης²⁶, γινόταν εκταφή κατά

09

Όστρακο από το χείλος μικρού αγγείου των κλασικών χρόνων, με την εγχάρακτη επιγραφή ΑΡΤΕ[ΜΙΔΙ]. Αρχείο ανασκαφής Μαραθώνα, ΕΠΣ. Φωτ.: Α. Ηλιακόπουλος.

10

Θραύσμα πήλινου ειδωλίου ερμαϊκής στήλης της Κλασικής εποχής. Αρχείο ανασκαφής Μαραθώνα, ΕΠΣ. Φωτ.: Α. Ηλιακόπουλος.

11

Αίθουσα 2, Τομή Ι. Αποκάλυψη μετωπιαίου και βρεγματικών κρανιακών οστών ανάμεσα σε κατάλοιπα εστίας, βότσαλα, ανθρώπινο μακρό και ζωικά οστά. Αρχείο ανασκαφής Μαραθώνα, ΕΠΣ.

την οποία επιλεγόταν από τον σκελετό του θανόντος ένα (στις περισσότερες περιπτώσεις) οστό, που θαβόταν εκ νέου, στο σπήλαιο, ώστε ο πεθαμένος να διευθετηθεί οριστικά πια στον κόσμο των νεκρών προγόνων.

Σύμφωνα με την ανάλυση δείγματος άνθρακα, η παλαιότερη μέχρι στιγμής χρήση του σπλαιού κατά την οποία φαίνεται να ξεκινούν και οι δευτερογενείς ταφές ανάγεται περίπου στο 6600 π.Χ., δηλαδή στην Αρχαιότερη Νεολιθική²⁷. Η αποκάλυψη των οστών συνοδευόταν από κάρβουνα, οστά ζώων, μικρά βότσαλα ή λίθους (από το εξωτερικό περιβάλλον του σπλαιού) και ορισμένες φορές από άλλα πύλινα ή λίθινα αντικείμενα που βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση. Αύξηση των ανθρώπινων οστών παρατηρήθηκε στις επιχώσεις της επόμενης, Μέσης Νεολιθικής περιόδου (μεταξύ 5800 και 5400 π.Χ.). Ωστόσο, με το πέρασμα των χρόνων, οι δευτερογενείς ενταφιασμοί ανθρώπινων, μη αρθρωμένων, κρανιακών και μετακρανιακών οστών αυξήθηκαν ακόμη περισσότερο και σταδιακά απέκτησαν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: τα σκελετικά ευρήματα που χρονολογούνται στο διάστημα 5300–4700 π.Χ. (και, επομένως, ανήκουν στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο) βρέθηκαν θαμμένα με ιδιαίτερη προσοχή, βάσει κανόνων και εθίμων που προφανώς είχαν εν τω μεταξύ διαμορφωθεί. Μακρά οστά, δόντια, πλευρά, κρανιακά οστά, σπόνδυλοι, φάλαγγες, λεκάνες και άλλα σκελετικά ευρήματα, που δεν φαίνεται να συνδέονται μεταξύ τους, βρέθηκαν το ένα κοντά στο άλλο, μέσα σε επιχώσεις γεμάτες με κάρβουνα και, πολύ συχνά, δίπλα σε κατάλοιπα εστιών (εικ. 11). Τα κρανιακά, κυρίως, οστά παρουσίαζαν μια αρκετά εντυπωσιακή εικόνα αφού, πολλές φορές, εντοπίστηκαν ακουμπισμένα επάνω ή δίπλα σε κάποιο κεραμικό θραύσμα (εικ. 14: αρ. 11), ή επάνω σε μονή στρώση οστράκων, ή επί χαμηλού σωρού (εικ. 12α–γ) κατασκευασμένου από όστρακα, χώμα, ζωικά και ανθρώπινα οστά (προερχόμενα από διαφορετικά άτομα). Κάποια άλλα βρέθηκαν μερικώς οριοθετημένα από κεραμικά θραύσματα ή αδρούς λίθους (εικ. 14: αρ. 15). Όλα τα οστά της Νεότερης Νεολιθικής θάφτηκαν στο σπήλαιο με συστηματικό τρόπο που δείχνει έγνοια και φροντίδα για τους νεκρούς. Συνοδεύονταν από θραυσμένα κεραμικά, ζωικά οστά, θαλάσσια κοχύλια, λίθινα ή οστείνα εργαλεία, κοσμήματα από διάφορα υλικά, ειδώλια από πηλό ή λίθο κ.ά. Τα κρανιακά, όμως, οστά είναι εκείνα που μπορούν με σαφήνεια να συνδεθούν με συγκεκριμένα αντικείμενα (εικ. 12, 13). Συνεπώς, τα περισσότερα από τα συνοδευτικά αντικείμενα που αποκαλύφθηκαν δίνουν την εντύπωση της απόδοσης φόρου τιμής ή αποχαιρετισμού σε συλλογικό επίπεδο και όχι σε κάποιον συγκεκριμένο νεκρό. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι, σε αρκετές περιπτώσεις, δίπλα ή επάνω από τα ανθρώπινα οστά που αποκαλύπτονταν είχε τοποθετηθεί τμήμα κέρατος ελαφιού (εικ. 14), ενίοτε καλυμμένο ή οριοθετημένο από κεραμικά θραύσματα ή αδρούς λίθους, που υποδηλώναν και τα όρια της ταφής.

Σύμφωνα με τα κεραμικά ευρήματα, η πρακτική των δευτερογενών ταφών ασκήθηκε μέχρι και τις αρχές της Τελικής Νεολιθικής, δηλαδή περίπου έως το 4300/4200 π.Χ. Ωστόσο, σε αυτήν τη φάση, το έθιμο του οργανωμένου τρόπου ταφής μεμονωμένων οστών είχε πλέον εξασθενήσει σημαντικά και τα οστά θάβονταν (ως επί το πλείστον) με τρόπο παρόμοιο με αυτόν που ίσχυε πριν από την αρχή της Νεότερης Νεολιθικής.

ΠΡΩΤΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ²⁸

Το Σπήλαιο Πανός λειτούργησε κατά τη Νεολιθική εποχή ως ταφικός χώρος ιδιαίτερης σημασίας. Το φυσικό αυτό μνημείο, διανοιγμένο σε ορεινή περιοχή στους πρόβουνους της Πεντέλης, το επέλεξαν οι άνθρωποι για τις δευτερογενείς αποθέσεις σκελετικών καταλοίπων των νεκρών. Απείχε αρκετά από τους οικισμούς των ζωντανών αλλά είναι βέβαιο ότι η ύπαρξή του ήταν σε όλους γνωστή. Χρησιμοποιήθηκε κατ' επανάληψη και αποτελούσε επί τουλάχιστον δύο χιλιετίες τόπο μνήμης, στο υγρό και σκοτεινό εσωτερικό του οποίου οι Νεολιθικοί κάτοικοι της περιοχής ασκούσαν τις ταφικές πρακτικές τους. Τα αντικείμενα που συνόδευαν τις ταφές ήταν τις περισσότερες φορές θραυσμένα, αντιστοιχώντας με αυτόν τον τρόπο πλήρως στα τμήματα των σκελετών που (αντιπροσωπεύοντας ολόκληρο τον νεκρό) είχαν τοποθετηθεί με επιμέλεια στις επιχώσεις του σπλαιού. Η αφθονία των ζωικών οστών μέσα και γύρω από τα θαμμένα ανθρώπινα κατάλοιπα παραπέμπει συνειρμικά (αν και η μελέτη τους είναι ακόμη σε πρώιμο στάδιο) στη συλλογική κατανάλωση εορταστικών επιμνημόσυνων γευμάτων που μάλλον πραγματοποιούνταν έπειτα από κάθε επανεμφανισμό. Τέτοια γεύματα θα διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο διότι θα βοηθούσαν στη συνειδητοποίηση της απώλειας του εκάστοτε νεκρού ενώ παράλληλα θα παρείχαν ψυχολογική στήριξη στους συγγενείς χάρη στη συναναστροφή και τη σύνδεση με την υπόλοιπη κοινότητα²⁹.

Το εντυπωσιακό σπήλαιο πρέπει να αποτελούσε ορόσημο, σημείο αναφοράς, όπου οι ζωντανοί είχαν τη δυνατότητα να πράξουν τα δέοντα και να εκτελέσουν τις απαραίτητες τελετουργίες οι οποίες θα ανακούφιζαν το πένθος τους, θα διασφάλιζαν το πέρασμα και την οριστική τακτοποίηση των αποθανόντων στον κάτω κόσμο και, τελικά, θα ενσωμάτωναν τη μνήμη τους στην κοινωνία των ζωντανών.

Η περίπτωση του σπλαιού του Μαραθώνα είναι μοναδική στον ελλαδικό χώρο³⁰ καθώς τα ευρήματα που απέδωσε η πρόσφατη ανασκαφή του αποδεικνύουν πέραν πάσης αμφιβολίας ότι τα σκόρπια ανθρώπινα οστά που εντοπίστηκαν σε αυτό οφείλονται σε επαναλαμβανόμενη εκτέλεση ταφικών συνθηκών που εμφανίστηκαν πριν από τα μέσα της 7ης προχριστιανικής χιλιετίας και ασκήθηκαν σε αυτό επί τουλάχιστον είκοσι αιώνες.

Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι τα κεραμικά, λίθινα και μεταλλικά μυκηναϊκά ευρήματα του σπλαιού υποδεικνύουν ότι όσοι το επισκέπτονταν κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού ήταν (το λιγότερο) εξοικειωμένοι με τη λειτουργία του ως χώρου νεολιθικών ταφών.

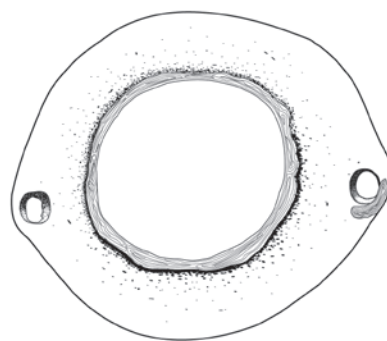
Η εντατική επαναχρησιμοποίηση του σπλαιού κατά τους ιστορικούς χρόνους για τη λατρεία θεοτήτων που βασικά προστάτευαν τη ζωή και τη γέννηση φαίνεται να οφείλεται στη μακρινή αλλά σταθερή ανάμνηση του ρόλου που είχε διαδραματίσει στο παρελθόν αυτό το αξιόλογο σπήλαιο. Έτσι, από καθαγιασμένος νεολιθικός τόπος ταφών συνδεδεμένος με τη μνήμη των προγόνων, μετατράπηκε στους ιστορικούς χρόνους σε καταφύγιο λατρευτών που έρχονταν να παρακαλέσουν για την καλή υγεία των παιδιών και των οικογενειών τους. Και στις δύο περιπτώσεις βασικό ζητούμενο (σε διαφορετικές εκδοχές) ήταν η αντιμετώπιση του θανάτου, ο οποίος (όμως) είναι αλληλένδετος με τη ζωή, ενυπάρχει σε αυτήν και της δίνει νόημα και ουσία³¹.

12α

12β

12γ

12α-γ

Αίθουσα 2, Τομή Ι. Αποκάλυψη μετωπιαίου οστού επί χαμηλού σωρού, με λίθους και θραυσμένη κεραμική γύρω από αυτό. Στα νότια του κρανίου, θραυσμένο και ανεστραμμένο αγγείο. Αρχείο ανασκαφής Μαραθώνα, ΕΠΣ. Φωτ.: Κ. Ξενικάκης.

13

Αίθουσα 1, Τομή VI.
Τμήμα κάτω γνάθου
τοποθετημένο
ανάμεσα σε αδρούς
λίθους και
οριοθετημένο από
θυρίδες *Cerastoderma*
glaucum. Αρχείο
ανασκαφής
Μαραθώνα, ΕΠΣ.

14

Αίθουσα 1, Τομή VI.
Αποκάλυψη κρανιακών
και μακρών οστών,
θυρίδας *Cerastoderma*

glaucum και κέρατος
ελαφιού καλυμμένου
από θραύσματα
κεραμικής και λίθους.
Η επίφυση του μακρού
7 ακουμπά σε κεραμικό
όστρακο.

Το θραυσμένο
κρανιακό 11 είναι
μερικώς τοποθετημένο
πάνω σε όστρακο.

Το κρανιακό 15
οριοθετείται μερικώς
από αργούς λίθους.
Αρχείο ανασκαφής
Μαραθώνα, ΕΠΣ.

13

14

Σημειώσεις

- 1 Ο Χάραδρος ή Οινόης πηγάζει από τις βόρειες κλιτύς της Πάρνηθας και χύνεται στον Ν. Ευβοϊκό Κόλπο, στον Όρμο του Μαραθώνα (Maroukian / Zamani / Pavlopoulos 1992, σ. 69. Παυλόπουλος 2011, σ. 644).
- 2 Πausanίου *Ελλάδος Περιήγησις*, *Αττικά*, μτφρ.: Νικ. Δ. Παπαχατζής, Εκδοτική Αθηνών, 1974, σ. 425. Το αρχαίο κείμενο αναφέρει: «...Ὀλίγον δὲ ἀπωτέρω τοῦ πεδίου / Πανός ἐστιν ὄρος / καὶ σπήλαιον θεᾶς Ἀθηνῶν / ἔσδοτος μὲν ἐς αὐτὸ στενὴ, / παρελθούσι δὲ εἰσὶν οἰκοὶ καὶ λουτρά / καὶ καλούμενον Πανός· αἰπόλιον, / πέτραι τὰ πολλὰ αἰθίν· εἰκασμένοι» (*Αττικά* I, 32, 7).
- 3 Η πληροφορία οφείλεται στον περιηγητή Milchhoefer (βλ. Wickens 1986, σ. 238). Το τοπωνύμιο «βουνό του Γκούρα» υπάρχει και στον Χατζόπουλο 1922 (που υπογράφει τα άρθρα του με το ψευδώνυμο «Πεζοπόρος»). Αναφορά στους τοίχους υπάρχει επίσης στους Παπαδημητρίου 1959, σ. 22. Πετροπουλάκου / Πεντάζος 1973, σ. 208.

- 4 McCredie 1966, σ. 37.
- 5 Hobhouse 1817, σ. 356.
- 6 Dodwell 1819, σ. 162.
- 7 Chandler 1825, σ. 208–209.
- 8 Leake 1841, σ. 97.
- 9 Βλ. Χατζόπουλο (1922), ο οποίος περιγράφει με εξαιρετική ακρίβεια τη δυσκολία εισόδου και πρόσβασης στο μικρό σπήλαιο Οινόη IV (όπως είναι πλέον γνωστό στην βιβλιογραφία), θεωρώντας ότι πρόκειται για το Σπήλαιο Πανός.
- 10 Όπως στον Dodwell (1819, σ. 162) και του Hobhouse (1817, σ. 356). Αντίθετα, ο Chandler (1825, σ. 208–209) δηλώνει ικανοποιημένος με ό,τι είδε, ενώ ο Leake (1841, σ. 97, σημ. 2) συμπεραίνει ότι το σπήλαιο που επισκέφθηκε δεν είναι αυτό που περιγράφει ο Πausanias. Ο Frazer (1898, σ. 432) δεν αναφέρει το σπήλαιο αλλά παραθέτει χάρτη του Μαραθώνα στον οποίο έχει προσθέσει τη θέση του σπηλαίου Οινόη IV θεωρώντας ότι πρόκειται για το Σπήλαιο Πανός.

- 11 Πετράκος 1993.
- 12 Παπαδημητρίου 1959, σ. 19, 21.
- 13 Επιλογή τους εκτίθεται στην πρώτη αίθουσα του Αρχαιολογικού Μουσείου Μαραθώνα.
- 14 Ο Παπαδημητρίου (1959, σ. 19) αναφέρει την ανεύρεση κεραμικής της «παλαιότερας νεολιθικής περιόδου» στον χώρο της Κόγχης όπου αργότερα ορίσαμε τις ανασκαφικές ζώνες Ζ1–Ζ3 (βλ. εικ. 8), καθώς και οστράκων «εξ αγγείων της λεγομένης μεσοελληνικής νεολιθικής περιόδου» στην τομή που ανέσκαψε στην πρώτη αίθουσα (Αίθουσα 1 στην εικ. 6). Ωστόσο, η νεολιθική κεραμική που βρήκε δεν χρονολογείται πριν από τα τέλη της 6ης και την 5η προχριστιανική χιλιετία (δηλαδή πριν από τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο).
- 15 Βρέθηκε όμως και λίγη γεωμετρική κεραμική που χρονολογείται στα τέλη του 8ου αι. π.Χ. Βλ. Αραπογιάννη 2000, σ. 47–48 και εικ. 69–71. Βαλαβάνης 2001, σ. 53–54.

Bravo / Mari 2021, σ. 148.

- 16 Φαίνεται πάντως ότι η εισηγμένη από την Αρκαδία λατρεία του Πανός ήταν αποτέλεσμα της εξωτερικής πολιτικής της Αθήνας στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., προκειμένου να προσεταιριστεί τους (αντιπάλους των Σπαρτιατών) Αρκάδες, ως ισχυρούς συμμάχους της κατά των Περσών (Mastrapas 2013, σ. 118–120).
- 17 Ανάλογος νόμος είναι γνωστός από τη Λυκόσουρα και την Κω, βλ. Πετράκος 1987, σ. 306 και σημ. 30. Βλ. επίσης Bravo / Mari 2021, σ. 162 και σημ. 30 με σχετική βιβλιογραφία.
- 18 Λόγω των λαξευμένων βάσεων, η ανατολική αναγνωρίστηκε ως η κύρια είσοδος του σπηλαίου (Παπαδημητρίου 1959, σ. 15).
- 19 Πετράκος 1993, σ. 69. Bravo / Mari 2021, σ. 155.
- 20 Το Αμερικανικό Ινστιτούτο Αιγαϊακής Προϊστορίας (Institute for Aegean Prehistory) παρέχει σημαντική οικονομική ενίσχυση καθοριστικές σημασίας

για την πραγματοποίηση και ολοκλήρωση του προγράμματος σωστικής ανασκαφικής διερεύνησης του Σπηλαιού Πανός αλλά και του κοντινού Σπηλαιού Οινόη IV. Σημαντικότατη για τη διενέργεια της ανασκαφής υπήρξε η συμμετοχή αρχαιολόγων και φοιτητών Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, ιδιαίτερα βοηθητικό ήταν το φυλακτικό προσωπικό του Αρχαιολογικού Μουσείου Μαραθώνα και ο αρχιφύλακας Γιάννης Κλεφτάκης, που διευκόλυνε (ύστερα από συνεννόηση με

τις υπεύθυνες για την περιοχή αρχαιολόγους από πλευράς ΕΦΑ Ανατολικής Αττικής, Λαμπρινή Σίσκου και Ειρήνη Χαριτάκη) τη διαδικασία πλυσίματος και προσωρινής φύλαξης των ευρημάτων στον χώρο του Μουσείου.

- 21 Bravo / Mari 2021, σ. 160.
- 22 Bravo / Mari 2021, σ. 153–157.
- 23 Ν. Παπαζαρκάδας, προσωπική πληροφόρηση.
- 24 Αυτή η επιγραφή είχε εντοπιστεί από την εποχή της ανασκαφής Παπαδημητρίου και αποτυπώθηκε στην πρώτη κάτοψη του σπηλαιού (βλ. Πετρόχειλος 1958).
- 25 Τα ευρήματα του σπηλαιού χρονολογούνται στη Νεολιθική,

Μυκηναϊκή, Αρχαϊκή, Κλασική, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο έως και την Ύστερη Αρχαιότητα.

- 26 Δηλαδή τουλάχιστον 3–5 χρόνια μετά την πρώτη ταφή (βλ. Triantaphyllou 2008, σ. 143).
- 27 Το δείγμα αναλύθηκε στο εργαστήριο ραδιοχρονολόγησης του Πανεπιστημίου της Αριζόνα, υπό τη διεύθυνση του δρος Greg Hodgins. Βλ. Mari 2024 και υπό έκδ. Μαρή / Φακορέλλης 2019.
- 28 Τα ευρήματα του σπηλαιού τελούν υπό μελέτη από διεπιστημονική ομάδα συνεργατών της ανασκαφής.
- 29 Για τη σπουδαιότητα γενικά της τελετής της ταφής στην

εκδήλωση του πένθους, στη βελτίωση των κοινωνικών σχέσεων μέσω της συμμετοχής σε κοινές τελετές, αλλά και στην οριστική τακτοποίηση του νεκρού στον άλλο κόσμο, βλ. ενδεικτικά Bacqué 2001, σ. 19–22, 96–97. Bell 2009, σ. 123. Hamilakis 1998, σ. 115–118.

- 30 Για τα πολλά παραδείγματα νοτιοελλαδικών σπηλαίων στα οποία έχουν εντοπιστεί σκόρπια ανθρώπινα οστά χρονολογούμενα στη Μεσολιθική και τη Νεολιθική εποχή, βλ. Mari υπό έκδ.
- 31 Βλ. ενδεικτικά Yalom 2020, σ. 56 κ.ε.

Βιβλιογραφία

- Αραπογιάννη 2000: Αραπογιάννη Ξ., *Τα Σπήλαια του Πανός στην Αττική* (διδ. διατρ.), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2000.
- Bacqué 2001: Bacqué M.F., *Πένθος και υγεία άλλοτε και σήμερα*, μτφρ.: Χ. Κουτρουμπά, Αθήνα 2001.
- Βαλαβάνης 2001: Βαλαβάνης Π., *Ελλάς Μουσείο Μαραθώνος, Corpus Vasorum Antiquorum*, τεύχος 7, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2001.
- Bell 2009: Bell C., *Ritual: Perspectives and Dimensions* (αναθεωρημένη έκδοση), Oxford και New York 2009.
- Bravo / Mari 2021: Bravo J.J. III / Mari A., «The Cave of Pan at Marathon, Attica. New evidence for the performance of cult in the historic era», στο S. Katsarou / A. Nagel (επιμ.), *Cave and Worship in Ancient Greece. New Approaches to Landscape and Ritual*, London / New York 2021, σ. 144–166.
- Chandler 1825: Chandler R., *Travels in Asia Minor and Greece*, τόμ. II, Oxford 1825.
- Dodwell 1819: Dodwell E., *A Classical and Topographical Tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806*, τόμ. I–II, London 1819.
- Facorellis / Mari / Oberlin 2017: Facorellis G. / Mari A. / Oberlin C., «The Cave of Pan, Marathon, Greece – AMS dating of the Neolithic phase and calculation of the regional marine reservoir effect», *Radiocarbon* 59/5 (2017), σ. 1475–1485. <https://doi.org/10.1017/RDc.2017.65>
- Frazer 1898: Frazer J.G., *Pausanias's Description of Greece*, τόμ. II, London 1898.
- Hamilakis 1998: Hamilakis Y., «Eating the dead: Mortuary feasting and the politics of memory in the Aegean Bronze Age», στο K. Branigan (επιμ.), *Cemetery and society in the Aegean Bronze Age*, Sheffield 1998, σ. 115–132.
- Hobhouse 1817: Hobhouse J.C., *A Journey through Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810*, τόμ. I–II, Philadelphia 1817.
- Leake 1841: Leake W.M., *The Topography of Athens and the Demi*. Vol. I: *The Topography of Athens*. Vol. II: *The Demi of Attica*, 2η έκδοση, London 1841.
- Mari 2024: Mari A., «Neolithic human representations in stone and clay: The Case of the Cave of Pan, at Marathon, Attica», στο S. Nanoglou / F. Mavridis (επιμ.), *Figurine-making in the Neolithic Aegean*, Leiden 2024.
- Μαρή υπό έκδ.: «Death and bereavement at Marathon: Revealing Neolithic anthropological skeletal remains in the Cave of Pan», στο *Death, Rituals and Symbolism in the Prehistoric Aegean*. ARWA International Online Workshop. Dedicated to the memory of Hayat Erkanal, 11–12 December 2022, υπό έκδοση.
- Μαρή / Φακορέλλης 2019: Μαρή Α. / Φακορέλλης Γ., «56 χρόνια μετά: Η πρόσφατη ανασκαφή του Σπηλαιού Πανός Μαραθώνα και η χρονολόγηση των ανθρωπογενών επιχώσεων του», στο Α. Οικονόμου / Μ. Παπαγεωργίου / Μ. Καπαρού (γεν. επιμ.), *Ελληνική Αρχαιομετρική Εταιρεία, 70 Συμπόσιο Αρχαιομετρίας, «Αρχαιολογία – Αρχαιομετρία: 30 χρόνια μετά»*, Αθήνα, 9–12 Οκτωβρίου 2019, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Περίληψεις Συμποσίου, Αθήνα 2019, σ. 23–24.
- Maroukian / Zamani / Pavlopoulos 1992: Maroukian H. / Zamani A. / Pavlopoulos K., «Coastal retreat in the plain of Marathon (East Attica), Greece: Cause and Effects», *Geologica Balkanica* 23/2 (1993), σ. 67–71.
- Mastrapas 2013: Mastrapas A., «The Battle of Marathon and the introduction of Pan's worship to Athens: the political dimension of a legend through written evidence and archaeological finds», στο C. Carey / M. Edwards (επιμ.), *Marathon – 2,500 years. Proceedings of the Marathon Conference 2010* (Bulletin of the Institute of Classical Studies, Suppl. 124), London 2013, σ. 111–122.
- McCredie 1996: McCredie J.R., *Fortified Military Camps in Attica* (Hesperia Suppl., 11), Princeton 1996.
- Παπαδημητρίου 1959: Παπαδημητρίου Ι., «Μαραθών. Σπήλαιον Πανός», *Έργον* 1958, σ. 15–22.
- Παυλόπουλος 2011: Παυλόπουλος Κ.Π., *Γεωμορφολογία. Εφαρμογές στις Γεωεπιστήμες*, Αθήνα 2011.
- Πετράκος 1987: Πετράκος Β., «Το Νεμέσιον του Ραμνούντος», στο Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν διά τα 60 έτη του ανασκαφικού του έργου, τόμ. Β' (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 103), Αθήναι 1987, σ. 295–326.
- Πετράκος 1993: Πετράκος Β., «Η αλεπού ήταν αρχαιοκάπηλος (Το Σπήλαιο του Πανός στον Μαραθώνα)», *Μέντωρ* 25 (1993), σ. 67–70.
- Πετράκος 1995: Πετράκος Β., *Ο Μαραθών. Αρχαιολογικός Οδηγός* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 146), Αθήνα 1995.
- Πετροπουλάκου / Πεντάζος 1973: Πετροπουλάκου Μ. / Πεντάζος Ε., *Αττική. Οικιστικά Στοιχεία – Πρώτη Έκθεση* (Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις, 21), Αθήνα 1973.
- Πετρόχειλος 1958: Πετρόχειλος Ι., «Σπήλαιον Οινόης Β' (αρ. ΕΣΕ 903)», *Δελτίον ΕΣΕ* 4/7 (1958), σ. 99–105.
- Σταϊνχάουερ 2009: Σταϊνχάουερ Γ., *Ο Μαραθών και το Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 2009.
- Triantaphyllou 2008: Triantaphyllou S., «Living with the Dead: A re-consideration of mortuary practices in the Greek Neolithic», στο V. Isaakidou / P. Tomkins (επιμ.), *Escaping the Labyrinth. The Cretan Neolithic in Context*, Oxford 2008, σ. 136–154.
- Wickens 1986: Wickens J.M., *The Archaeology and History of Cave Use in Attica, Greece, from Prehistoric through Late Roman Times*, τόμοι I και II (διδ. διατρ.), Indiana University 1986.
- Χατζόπουλος 1922: Χατζόπουλος Δ. (ψευδ. «Πεζοπόρος»), «Η Μάνδρα της Γριάς», *Εφημερίδα Εμπρός*, Εν Αθήναις 1922.
- Yalom 2020: Yalom I.D., *Υπαρξιακή ψυχοθεραπεία*, μτφρ.: Ε. Ανδριτσάνου / Δ. Κακατσάκη, Αθήνα 2020.